

Апри Пози

ВОЙНАТА СЕ ЗАВРЪЩА

БЪЛГАРСКА **ИСТОРИЯ**

- © Анри Пози, *автор*
- © Станимир Делчев, *преводач*
- © Мирела Мишева, *редактор*
- © Станимира Вътева, *отговорен редактор*
- © Теодор Борисов, *научен консултант*
- © Диана Благоева, *коректор*
- © Александра Младенова, *графично оформление и корица*

„БИ 93“ ООД
София, 2022 г.

ISBN: 978-619-7496-93-2

Съдържание

Предисловие	9
Хърватският проблем	21
Сръбският въпрос	65
Дилемата.....	83
Военната мощ	98
Великосръбската идея	110
Безумна мечта	126
Българският казус	143
Македонският въпрос	165
ВМРО	185
Пред телените мрежи	208
В долината на Вардар	220
Драмата на Централна Европа	245
Какво не се казва	270
Сянката на Прага	290

Предисловие

Тази книга ще предизвика, и то не само във Франция, безпощадна неприязън към мен...

Едни ще видят в нея атака, други – защита. Тя не е нито едното, нито другото.

Тя е само усилие да изложа възможно най-ясно и най-обективно – в този най-критичен момент, който преживяваме от войната¹ насама – онова, което научих, видях и което е в действителност.

Нито за момент по време на анкетата, чиито резултати представям тук, някои от които вече бяха публикувани в „Л'ювр“ („Делото“), „Л'еко дьо Пари“ („Парижка хроника“) и „Жьо сюи парту“ („Аз съм навсякъде“), не съм имал намерение да вземам страна за или против чехите, румънците или сърбите, за или против хърватите, македонците или унгарците.

Единствената ми цел беше да покажа какво е положението в едната половина на Европа четиринайсет години след установения де юре мир и да посоча защо се е получило така; да предупредя какви катастрофи ни очакват, ако не проявим нужното внимание, и да обясня защо сме стигнали дотук.

Единственото, което ме интересуваше, докато кръстосвах Югославия, България, Унгария, Австрия, единственото ми притеснение, което не ме напусна нито за миг, бяха последиците, които определени грешки, несправедливости или престъпления могат да имат за сигурността и бъдещето на Франция.

Всичко подчиних и сведох до това, а и всеки изминал ден след завръщането ми, всяка от кризисните прояви, които се редуват и множат по тези места от десет месеца насама, подсилват чувството ми, че това, което описах в тези страници, трябваше вероятно да бъде казано по-рано и по-високо от мен. Това е всичко!

Всичко, което пиша тук, съм претеглил дума по дума, проверил съм на място, при поредната дълга обиколка из Европа, пета поред след войната, която ме отведе от Загреб до Скопие, от София до Белград, от Солун до Будапеща, от революционните организации до

---

¹ Първата световна война – бел.прев.

министерските кабинети на диктатурите. Всичко, което ще прочетете – и най-гребния факт, и най-мимолетното твърдение – съм видял и констатира лично, а и всеки, който сам отиде, където съм бил, би го видял и установил на свой рег...

Добре ми е известно, че ще ме упрекнат именно в това, че съм посмял да го кажа, че грубо съм повдигнал воала, прикриващ голотата на пияния Ной. Ако трябваше да го направя отново, не бих се поколебал!

Нямаш право да мълчиш, когато научиш макар и частица от истината, непознаването на която може да бъде фатално за твоите съотечественици. Трябва да я изречеш на висок глас, пък каквото ще да става с теб!

Когато напуснах Македония, отвратен го погнуса с достойнството си на свободен човек от сцените на жестокост и робство, на които станах свидетел; когато д-р Трумбич² в Загреб, споделил за страданията и решимостта за бунт на хърватските си сънародници, ми каза: „Съобщете за всичко това у вас, макар да ми коства живота!"; когато установих на всяка крачка в Централна Европа как омразата, завистта, алчността, нарушаването на дадената дума и развилнелият се империализъм са потъпкали онзи мир, за който агонизиращите наши войници мечтаеха, че ще донесе на оцелелите малко повече справедливост, а на децата им – сигурно бъдеще, с най-егоистични побуди и мисъл единствено за моята страна разказах всичко.

Великите принципи? Чистата справедливост? Абсолютното право? Ужасяващите неправди?

Милион и седемстотин хиляди французи загинаха, за да ги защитят и да заличат тези неправди.

Те загинаха напразно.

Едва четиринайсет години след смъртта на последните от тях в Европа, по-разделена и по-смутна от всякога, се надигат отвсякъде буреносни облаци, заплашващи синовете на победителите, чийто триумф бе продаден от онези, които се включиха във войната само за да претършуват труповете!

---

² Анте Трумбич (1864 – 1938) – хърватски политик, председател на Югославския комитет. Един от инициаторите на декларацията от Корфу (20 юли 1917 г.), поставила основите на бъдещото Кралство Югославия – бел.рег.

За това, че пожела да освободи света, да установи мир и справедливост, спазване на правата на всеки, да даде на всички националности възможността да си поемат гръх и да се развиват свободно; за това, че след победата остана в неведение за всичко, извършвано от нейно име, нашата страна настрои срещу себе си коалицията на всички народи, които мирът нарани, вместо да излекува, и които я смятат отговорна за това.

Отвсякъде непреодолимо ни заплашва война...

Войната се забръща, защото мирните договори там именно, където имаше най-много потиснати за освобождаване – по течението на Дунав и на Балканския полуостров – създадоха повече несправедливост, безредие и произвол, отколкото успяха да отстранят; защото техните възвишени и благородни формулировки послужиха за прикритие на най-долни апетити, на най-отвратителни комбинации с цел завоевания и сделки.

Трябва човек да е бил там, където проведох анкетата си – в тази българска Македония, която потръпва от безпомощен гняв под петата, смазваща врата ѝ; в тази Хърватия, където едни от най-културните европейци са ограбени, поробени, избивани от техните „родни братя“; в тази Унгария, която бе буквално разпъната на кръст в името на справедливостта – за да разбере какво спечелиха някои хора и народи от саможертвата на нашите мъртъвци!

Сега вече знам – няма нищо по-отвратително от потиснатия, превърнал се в потисник!

Мъжете, които суверенно провъзгласиха от името на победилите народи условията на мира – Уилсън³, Клемансо⁴, Лойд Джордж⁵, Орландо⁶ – бяха добронамерени, почтени и чистосърдечни, с абсолютно простодушно и непорочно съзнание. Не бяха заслепени от злоба, имперски дух или стремеж към хегемония. Те се постараха само – с едно душевно спокойствие, граничещо с наивността – да

---

³ Томас Удроу Уилсън (1856 – 1924) – 28-ми президент на САЩ (1913 – 1921) – бел.рег.

⁴ Жорж Клемансо (1841 – 1929) – министър-председател на Франция (1906 – 1909, 1917 – 1920) – бел.рег.

⁵ Дейвид Лойд Джордж (1863 – 1945) – министър-председател на Великобритания (1916 – 1922) – бел.рег.

⁶ Виторио Орландо (1860 – 1952) – министър-председател на Италия (1917 – 1919) – бел.рег.

възстановят опустошена Европа на базата на равнопоставеност, така че животът отново да стане възможен и за най-малките националности при условията на сигурност и съгласие.

„Справедливост и свобода за всички!“ – провъзгласиха те по време на войната...

След като врагът бе сломен, те пожелаха договорите, закрепващи победата, да осигурят окончателно свобода и справедливост.

Преди четиринайсет години.

А ето че все по-застрашително сградата, която бяха издигнали върху най-благородните принципи, с култ към свободата и най-искрена и гореща привързаност към правните норми, заплашва да се срине. От всички страни се появяват пукнатини, дефекти, саботажи. Архитектите бяха недостоинно предадени от своите строители.

Мирното дело, което трябваше да премахне войната, ускорено действа за нейното завръщане.

Унищожена бе Австро-Унгария – мозайка от малки националности, от които никоя не потискаше другите и която бе едно от най-ярките огнища на западната култура, единствено и само за да се създадат три държави – Румъния, Чехословакия и Югославия, където малцинства с пониска степен на цивилизация, но разполагащи със сила, предизвикват с най-дивашки средства по-цивилизовани, но немощни мнозинства.

Великите принципи на свободно самоопределение на народите и спазване на религиозните, икономическите и културните права на етническите малцинства, провъзгласени и стриктно спазвани от четирите големи съюзнически държави, бяха грубо нарушени в Централна Европа и на Балканите от малките нации, които си поделиха тленните останки на Будапеща, София и Виена. Те и досега го правят, повече от всякога.

Закриламата на етническите малцинства? Признаването и спазването на техните културни, икономически и политическа права? Спазването на гаранциите за свобода и справедливост, тържествено провъзгласени в Сенжерменския мирен договор⁷, чиято цел бе да

---

⁷ Сенжерменски договор – подписан на 10 септември 1919 г. в бившата кралска резиденция в парижкото предградие Сен Жермен ан Ле. В резултат на него Австрия бива лишена от 88% от дотогавашната си територия за сметка на Италия, Кралство на сърби, хървати и словенци, Полша, Румъния и Чехословакия – бел.рег.

Хърватският проблем

Опасността

Родена под знака на победата, чрез присъединяване към Сърбия на хърватски, македонски, унгарски, словенски и далматински земи, Югославия, която в продължение на десет години се наричаше Кралство на сърби, хървати и словенци, преживява днес трудни времена.

Толкова трудни дори, че изглежда все по-вероятно нещата да свършат зле, и то не само за югославяните.

Признаците за предстояща катастрофа се множат и стават все по-сериозни и по-остри, все по-отчетливи и обособени. От няколко месеца насам те се засилват, съгъстяват се и се разпространяват по цялата територия на страната.

Кризата е икономическа, обществена и политическа. Цялата югославска постройка се пропуква и клати.

Още миналата година, по време на първата си анкета, можах да констатирам развитието и внезапното изостряне на заболяването, чиито симптоми десет години по-рано, през юли и декември 1923 г., дотолкова ме бяха разтревожили, че не можах да го скрия от сръбските си приятели.

Лицето на Югославия, което съм виждал тъй често и под толкова разнообразни аспекти, което тъй добре познавах от многократните пътувания по словенските, хърватските и сръбските земи, от постоянното общуване през последните двайсет години с хората, положили своя отпечатък върху тези земи, се яви пред мен променено до неузнаваемост.

Още тогава, по-малко от пет години след неочакваното и прекрасно осъществяване на стремежите и амбициите, в името на които сръбската страна беше воювала, се наблюдаваше как нещата и хората неудържимо се плъзгат към някаква пропаст.

На всяка крачка, във всички среди и по всякакъв повод лъжливостта на официалните твърдения, прославящи постигнатото благодеяние, ред, национално обединение и напредък, се оценяваше от

прозорливите и разсъдливи наблюдатели като екстравагантен и жалък облог.

Нещо стискаше Югославия за гърлото и тя се задъхваше.

Преди десет години...

Възможно е, както твърдят привържениците ѝ, диктатурата, установена преди четири години на югославска земя от крал Александър Караджорджевич¹⁸, по внушение и със съдействието на велико-сръбската военна партия, на която суверенът е едновременно ръководител и заложник, да е била спасителна мярка за обществото.

Възможно е тя да е предпазила Югославия – държава, съставена от късчета и парчета – от незабавно раздробяване, от разпокъсането, към което се стремят – съзнателно или несъзнателно, по принципни съображения или поради личен интерес – партиите и хората, пречупени от диктатурата.

Възможно е.

От своя страна обаче веднага ще кажа, че не вярвам на това. Убеден съм, напротив, след всичко, което видях, след всичко, което знам, че диктатурата отне от Югославия единствения шанс за спасение, който съществуваше пред нея.

Едно нещо е сигурно – ако диктатурата успя да спре временно и привидно развитието на заболяването, което претендираше да излекува, то на практика, смазвайки грубо абсцеса, тя инфектира целия югославски организъм.

Дали не го инфектира дотам, че болестта да стане днес неизлечима?

С цел да се опитам да отговаря на този въпрос, в продължение на два месеца проведох в Югославия, България и Централна Европа анкетата, чиито изводи са резюмирани в настоящата книга.

„Трудностите, с които се сблъскваме и които въпрочем са комично преувеличавани от нашите неприятели, са обикновено разстройство на растежа, твърди Белград. Те ще изчезнат от само себе си, както ще изчезнат трудностите, с които също се сблъскват Полша, Румъния и Чехословакия, тогава, когато отстраним причините им – тоест

---

¹⁸ Александър I Караджорджевич (1888 – 1934) – крал на Кралство на сърби, хървати и словенци (впоследствие Кралство Югославия) (1921 – 1934). Убит при атентат в Марсилия от революционера на ВМРО Владо Черноземски – бел.рег.

приключим материалното и духовното обединение на нашата страна и се справим окончателно с нейните вътрешни и външни врагове.“

„Болестта е неизлечима – твърдят борците срещу диктатурата. – В днешна Югославия събитията изпревариха хората. Тези, които завзеха властта и я удържат с най-жестоко насилие, са неспособни и недостойни да ръководят страната си. Те я водят заедно с Европа към кървави катастрофи...“

От четири години се води безпощадна борба между тези две тези и хората, които ги поддържат. Ден след ден, колкото часът на крайното решение приближава, тази борба става по-упорита и по-жестока.

Това в Европа се знае от всички, чиято професия е да знаят.

В Полша, във Великобритания, в Белгия, в Швейцария – все страни, които нямат никаква причина да изпитват преднамерена враждебност към Югославия – пресата отдавна алармира обществеността за остротата и опасността на югославската криза.

Тя не се задоволява да възпроизвежда официалните комюникета и съобщенията на правителствените агенции. Тя ги разяснява и допълва със собствени сведения, опитва се да се осведоми от най-сигурни източници, да отсъди въз основа на точни факти и сигурни констатации.

У нас, напротив – където осведомителните средства не липсват, нито осведомените, дори отлично осведомените хора – повелята е да се прикриват на всяка цена всички истини, които биха били неприятни за югославяните. В основните печатни издания, единствените, които достигат до масите и формират общественото мнение, нареждането се спазва стриктно.

Като чете някои „специални репортажи“, публикувани през последните пет-шест месеца в най-големите парижки вестници – примерно за италианско-югославския конфликт, по хърватския проблем, по тайните военни приготовления на България или Унгария – човек си мисли, че сънува...

Ако вярваме на тях, макар в най-спокойната и най-добре управлявана държава всичко да не е още съвсем свършено, нито един от гребните инциденти, които се случват там, не заслужава да буди нашето безпокойство, и особено да обръщаме внимание на нападките, отправяни срещу нея от неприятелите ѝ.

Самите тези неприятели или са лишени от всякакво влияние и дават воля единствено на своята злопамятност или лични амбиции, или действат за сметка на чужди сили и са предатели, достойни за презрение.

Тези „криминални бандити“ в Македония; „агенти на Италия или Унгария“ в Хърватия или Банат; „недоволни политици“ в останалата част от страната – югославската нация, сплотена в единната си воля за труд и мир, в една обща патриотична солидарност, гласува пълно доверие на своето правителство да я избави от тях.

А ние можем изцяло да се облегнем на нейните съюзнически сили, така приятелски настроени към нас.

Именно с подобна литература бяха заблуждавани и приспивани у нас в навечерието на Сараево добрите люде, които се очароваха от нея.

Първият югославянин, когото зърнах, след като пресякох италианската граница в ранния сумрак, който просветляваше високите словенски хълмове, беше един войник.

Той стоеше полускрит зад бодлив храст, на няколко метра от пограничния камък, кръстосал ръце върху пушката си.

Такива войници – на стража по цялото протежение на железопътната линия; на стража до мостовете, стрелките, тунелите; на стража на входа и изхода на гарите – щях да видя хиляди от Сушак до Любляна, от Любляна до Загреб, от Загреб до Сараево, от единия до другия край на Хърватия, Словения, Босна – цели полкове в бойни униформи, със заредени пушки и пълни паласки.

Предишната година на влизане в Югославия, където пристигах от Тирол и Северна Словения, бях поразен от присъствието на не-обичайно голям брой стражари и войници по важните кръстовища, големите мостове и пътни съоръжения и някои големи гарии...

Но нищо не предвещаваше дори и най-бегло това, което констатирам днес – тази същинска военна окупация на цялата страна.

Впечатлението е изумително!

За проверка на ръчния багаж и контрол на паспортите на граничната станция международният влак бе буквално превзет от полицаи и стражари. Докато едните разпитват, проверяват и претърсват, други, със затъкнати на пушките ножове, пазят на всеки изход на вагона и обкръжават влака. Забранено е да се напуска купето. Пътниците са обискирани като злосторници.

жените ни? Никога! Да се откажем от все по-близката възможност да създадем от Адриатика до Полша голяма държава с католическа вяра и западна цивилизация, в която най-сетне ще имаме възможност да бъдем свободни? Никога!... Нека сърбите не обвиняват никого за това, което ще се случи! Те сами са в основата на всичко!... Казаното от мен повторете във Франция... Може би рискувам живота си, във всеки случай свободата си! Зная, но какво от това, след като благодарение на вас вашите сънародници ще научат истината и ще разберат, че е дошло време да се съвземат!”

Още чувам последните думи на г-р Трумбич; още виждам искрящите му очи...

Всички хървати, всички словенци, които попитах по време на г-умесечната анкета в Загреб, Любляна, Белград, Скопие, Земун – свещеници, учители, лекари, търговци, обикновени селяни, а също и офицери – всички говореха като г-р Трумбич, всички мислят като него...

А мнозина от тях, за да не кажа всички, добавяха: „Защо републиканска Франция, земя на справедливост и свобода, подкрепя великосръбската диктатура срещу нас? Не знае ли тя действителното положение? Не е ли известна за нашите страдания? Защо тя, която може да диктува своята воля на Белград, не принуди сърбите да удовлетворят нашите справедливи искания? Ще дойде ден, когато ще се освободим от тиранията... Този ден Хърватия ще си спомни...“.

Този спомен може да ни струва скъпо, толкова скъпо, колкото през 1915 г. ни струва споменът, който България беше запазила за нашата несправедливост към нея през юли 1913 г.

Какво мислят обикновените хора

„Упреци на стар държавник, озлобен от отстраняването си, което той смята за несправедливо, словесни грубости на самотник, когото никой не взема на сериозно... – ми заявиха официалните лица в Белград. – Не се стъписвайте, скъпи господине! Д-р Трумбич, макар и бивш министър на външните работи, не е цяла Хърватия.“

Аз мисля другояче.

Тъкмо обратното, още отсега съм сигурен, че това, което ми каза г-р Трумбич, е точно отражение на истината, която хората на великосръбската диктатура вече не успяват да скрият.

И наистина, твърде често по време на разговорите, които проведох миналото лято в Белград с представители на правителството, се убедих, че умишлено говорят неистини. Не твърдяха ли те например с отлично подправено възмущение, че не е вярно, ама съвсем не е вярно, че железопътните линии в Хърватия и Словения, както и в Босна се охраняват от войската, докато аз лично видях, а и всеки може да види, че войници дежурят до всеки мост, до всеки тунел, до всяка железопътна стрелка; че стражари проверяват непрекъснато във влаковете документите на всички пътници и претърсват багажите им; и най-малките гары са окупирани от войска като по време на война.

Не забравям също злобата, примесена със страх, с която г-р Марьянович³⁸ в Министерския съвет ми говори за хърватските, словенските и далматинските водачи. Безразличието, увереността в собствените сили се изразяват по друг начин. Правителство, което чувства подкрепата на нацията, не се задоволява да твърди както официалните лица от Министерството на вътрешните работи и правителството, че „чака удобен случай“ да залови предател. То направо го залавя.

В момента, когато прекрачвам прага на Министерския съвет, попадам на Меслич – зачервен и подпухнал от жегата, но по-сърдечен, по-весел и по-„естествен“ от всякога.

„Хванах ли ви да излизате от кучкарника на диктатурата!“

Каза ми това шепнешком, много бързо, с уста, долепена до ухото ми, след като гръмко ме поздравил: „Добър вечер, скъпи приятелю! Каква изненада да ви видя отново тук!“

Меслич е хърватин, преселил се преди двайсет и пет години в Белград, където се оженил за сръбкиня и ръководи голямо търговско дружество. Известен с твърдите си демократични принципи, преди диктатурата той беше един от най-влиятелните членове

---

³⁸ Председател на Централното пресбюро към Министерския съвет на Кралство Югославия – бел.ред.

на Радикалния клуб, който тогава се събираше на площад „Теразия“ в кафене „Балкан“. Той е богат и разполага с много силни връзки. Включил се като доброволец, пет пъти раняван, един от героите на големото отстъпление през 1915 г., той се е сражавал пламенно по време на войната. Подобно на Стефанич, негов близък приятел, който ни запозна преди десет години, Меслич говори френски – както сам твърди „подобно на парижанин, който малко го е позабравил...“.

Отговарям на висок глас, толкова високо, че един щабен капитан, минаващ наблизо, внезапно се обръща:

„Кучкарник на диктатурата? Така ли наричате сградата на пратителството? Поздравявам ви! Не изглежда много да ви притеснява вашата диктатура!“.

Меслич ме хваща за ръката.

„По-внимателно! – прошепва той. – На вас ви е все едно! Вие сте французин и журналист. Нищо не рискувате. А аз!“

При това симпатичното му червендалесто лице е силно пребледняло.

„Значи не виждате с какво ни притеснява диктатурата – подема той след миг, когато сме се включили в потока от жени в светли дрехи и мъже с шапки в ръка и сака, преметнати през ръцете, които се спуска бавно по сенчестата страна на широкия тротоар на „Михайловска“ към „Калемегдан“ и централните кафенета. – Имате късмет, че не виждате нищо от това, което се случва тук!“

Избухвам в смях... Спомням си за случката на гарата в деня на пристигането ми и за задигнатите три хиляди франка. Спомням си и за човека, който викаше пред кафене „Москва“: „Да живее свободата!“ и когото полицаите накараха да замълчи, като му разбиха зъбите с ритници.

„Няма нищо смешно – казва Меслич. – Диктатурата, скъпи, превърна тази страна, в която се срещаше все пак толкова почтеност и справедливост, колкото и другаде, във фабрика за мерзости и подлост! Тя развъртава всичко, отравя въздуха, който дишаме... За три години тя провали половинвековно дело! Ако старият Пашич можеше да възкръсне и да види това, щеше отново да хвърли топа от ярост...!“

Минаваме пред кралския дворец, където полковник от гвардията със сърдечна усмивка, повдигаща сивите му мустаци, козирува за поздрав на моя спътник...

„Познавате Белград от по-рано – продължава Меслич – отпреди петнайсет или десет години... Град, в който всички живееха спокойно. Парите се печелеха лесно, имаше прилични малки ресторанти и симпатични женички. Полицията виждахме само когато се налагаше да си продължим паспортите... Свърши това време, скъпи, свърши!

Днес е невъзможно да общуваш с когото искаш, да пишеш свободно, да кажеш каквото мислиш в приятелска среда, да четеш вестника или книгата, които ти харесват, та дори да се възползваш от пролетното настроение, когато ти се прииска. Заг всеки човек има по един доносник! Дори за любовницата ти, която търчи в участъка да спечели няколко динара, като разказва какво сте ѝ прошепнали в момент, когато не сте били съвсем на себе си... Така е, скъпи, точно както ти го описах!

Ето например. Хващам се на бас, че в хотела се храните винаги на една и съща маса, препоръчана ти от управителя? И че келнер, все един и същ, постоянно стои до вас, услужливо готов да отгатне и най-малкото ти желание, въпреки че са ти предупредили, че не знае и дума френски. Нали така? А всъщност вашият келнер говори френски по-добре от мен и не изпуска и думичка от това, което казвате...“

Тъпна улични вестникопродавци се задават през площад „Теразия“, предлагат току-що отпечатаната вечерна преса и крещат с пълно гърло: „Политика“! „Време“! „Политика“!...“. Босоноги, дрипави, плувнали в пот, те се блъскат и стряскат минавачите със силните си викове: „Време“! „Политика“! „Време“!...“

„Нали ще позволите? – Меслич набързо преглежда „Време“. – Надявам се, скъпи приятелю, казва той, като свива официоза и го поставя внимателно във вътрешния джоб на сакото си – че парижките вестници ще цитират дословно наистина забележителните изказвания по македонския въпрос, които току-що направи пред агенция „Авала“ нашият нов министър на вътрешните работи г-н Лазич... Дано кореспондентът на агенция „Хавас“ е схванал цялата им важност и ги е телеграфирал у вас. Рядко нашата страна е казвала чрез един от своите министри онова, което е важно да се знае в чужбина!“

Това мнение Меслич изказа на толкова висок глас, че и глух щеше да го чуе на петдесет метра разстояние, докато се промъквахме между столовете, които задръстваха тротоара пред „Москва“.

„Не подозирахте, че ме вълнуват подобни чувства, нали? – продължава той, след като стисна половин гузина ръце на терасата на кафене „Балкан“. – Какво да се прави? За да не бъда разкъсан, се научих да вия заедно с вълците!

Ето! – продължава той, посочвайки с пръст група висши офицери, които току-що е поздравил най-почтително. – Това е диктатурата! Без тези, които настъква срещу народа, с техните танкове, техните самолети, техните картечници, техните загушливи гозове, диктатурата би се сринала, докато изпушите една цигара.“

Слагам ръка на рамото му.

„Скъпи Меслич, преди три дни в работния си кабинет в Загреб д-р Трумбич ми говореше точно както вие сега. С почти същите думи! Още го чувам: „Ако не беше армията, която я окупира, Хърватия щеше да се освободи за четирийсет и осем часа!“.

„Трумбич ви каза това? Това, което ви е казал, всички хървати го мислят! Значи сте се срещнали с Трумбич? Какъв прекрасен човек! А Мачек, видяхте ли го? А Корошеу? А Спахо?“

Спирам за миг:

„Ама и вие ли, скъпи, въпреки че живеете от гвайсет и пет години в Белград, въпреки сръбското си семейство, въпреки деловите си връзки в официалните среди, и вие ли сте против сърбите? Одобрявате плановете на хърватските автономисти, техните намерения да нарушат югославското единство? Приемате за основателни обвиненията им, някои от които са направо ужасни, срещу тези, които управляват Хърватия, и срещу министрите, изпратени там?“

„Дали ги приемам? По дяволите!...“

Ругатнята проехтя като вик.

„Не се правете на дете, драги! На вас ли да обяснявам, който познавате от гвайсет години нашата страна до най-малките ѝ кътчета? Не знам какво ви е казал Трумбич, но зная предварително, че ви е казал истината!... А истината е много проста! Ние сме четиринайсет милиона югославяни – седем милиона сърби, четири милиона хървати и словенци, три милиона анексирани македонци, черногорци, далматинци, германци или унгарци. След победата всички вървахме заедно, ръка за ръка, освен македонците и унгарците, разбира се... Не знаехме накъде вървим, но вървахме, изпълнени с доверие. Вие бяхте тук и го видяхте сам... От единия до другия край на страна-

та, един и същи устрем, едно и също желание да работим всички съвместно за страната, да слеем всички наши малки родини в една-единствена голяма родина!... Когато дойде крал Александър, навремето само като регент, той посети Загреб и бе приветстван, както никога не е бил приветстван в Белград.

Прекалено хубаво беше, за да продължи дълго!

И действително не продължи... По-малко от година след подписването на мирния договор навсякъде започнаха гъззги... Нима греша! Тукашните започнаха гъззги с другите... Нахвърлиха се върху нашата страна, нашия труд, нашите богатства като въшки! Ах, какви мръсници!... Какви мръсници!..."

С пламнало лице, Меслич е тъй разярен, че забравя всякаква предпазливост и надига глас:

„Защото бяха по-силни с армията си от ветерани и с подкрепата, която им оказваше Франция, те сметнаха, че могат да владяят всичко – всички места, всички пари, цялата власт. За останалите – нищо, особено за нас, хърватите, които мразят, защото сме по-богати, по-образовани, по-европейци от тях, а също и защото сме католици, а те са православни.

Кръвни братя? Да, това звучи добре в кралските прокламации, пропагандните статии, комуникетата, които пресслужбата на правителството диктува на френските журналисти, минаващи през Белград... Излъчва достойнство, както бихте казали в Париж!... Кръвни братя? Нека видим какви кръвни братя сме!

Смазаха ни от данъци, които отиват изцяло за заплати на сръбските чиновници, сръбската полиция, сръбските полкове, с които натъпкаха масово Хърватия... Нищо чудно, че не пожелаха да запазят хърватските офицери, които се биха срещу тях по време на войната, и хърватските чиновници с изявени проунгарски симпатии... Нашите шефове всъщност първи ги посъветваха да предприемат тази необходимата чистка. Но какво стана след това? Защо системно отстраняват или не приемат на държавна служба, освен на най-ниско равнище, младежите, които не са родени сърби или не са православни? Защо хърватите и словенците, които унгарците оставяха да се самоуправляват и никога не се оплакаха от това, разполагат днес изключително със сръбски администратори? Защо в самата Сърбия няма нито един хърватин или словенец на държавна служба?

Колко хърватски генерали и полковници има в югославската армия, в която повече от една трета от войниците са хървати? Генерали? Само един! Полковници? Могат да се преброят на пръстите на едната ръка! Щом ги отстраняват, значи не им се доверяват и не ги смятат за добри и лоялни югославяни, нали? Задавам въпроса на вас, който можете да прецените безпристрастно...”

Същия въпрос бях задал малко преди това на г-р Радованович – говорител на председателя на Министерския съвет. Отговорът му бе категоричен:

„Ние се доверяваме на хърватския народ! Той ни прие през 1918 г. от все сърце и с най-добра воля, радостен, че най-сетне се осъществява мечтата му за съюз на всички южни славяни... Югославия няма по-добри и по-верни граждани от хърватските и словенските маси. Но ръководните класи, големите собственици, тъй наречените интелектуалци са заразени със симпатии към унгарците, а италианската пропаганда, нахлушила маската на сепаратизма и автономията, намира сред тях усърдни слуги, още повече че разполага с милиони. Тя всъщност ги разхищава съвсем напразно! Те не ни прощават, че сме донесли равенство и свобода на всички, че сме отдали предпочитание на онези, които наистина и винаги са били с нас! Що се отнася до армията, невъзможно ни беше да действваме по различен начин от това, което направихме. Не можехме да поемем риска да споделяме военните си тайни, да поверим важни командни функции на офицери с унгарски манталитет, с унгарски семейни връзки, които дотъгава се сражаваха срещу вас...”

„Италианските пари“... Според сръбските официални източници именно там и само там, а не другаде, трябва да се търси обяснението за враждебното отношение на част от хърватската общественост... Няма оправдано недоволство сред хърватската и словенската опозиция, има явно предателство в полза на врага.

Ние знаем – ми каза г-р Радованович – че когато Корошец посети Рим преди няколко седмици под претекст да се срещне с папата, той всъщност отиде при Мусолини, за да обсъди размера на „субсидиите“...

„Степената, до която сръбите ни смятат за братя, най-добре личи в големите държавни учреждения – продължава Меслич. – Искате ли числа?

Дилемата...

Сдиктатурата се запознах още преди да вляза в Белград, половин минута след като слязох от влака от Загреб.

Белградската гара, която се намира в подножието на високия хълм, по склоновете и билото на който е построена столицата, прилича донякъде по своето разположение и разпределение на парижката Северна гара. Обширно кафене с тераса, оградена с железни решетки, заема ъгъла на вътрешния перон вдясно.

Влакът още се движеше, докато с куфарите си в ръка се затичах към този рай за жадните.

Горещината беше такава в шест часа сутринта, че всички мъже около мен носеха саката си преметнати през ръка...

В момента, когато пресичах решетката на перона, двама пътници, също тичащи към изхода, се сблъскват, препъват, хващат се за мен, молят за извинение и си тръгват...

Двама съвсем порядъчни хора. Хора като вас и мен.

Такива неща се случват... Сядам, пия, паля цигара. Наслаждавам се до насита на мига, като гледам да се суетят около мен облети в пот непознати.

И вадя портфейла си да плащам.

„Вадя“ е само начин на изразяване, тъй като моят портфейл и различните хартийки, които го придружаваха във вътрешния джоб на сакото ми, бяха се сбозували с мен по начин, който незабавно разбрах, че е окончателен.

Преди малко двамата господата бяха ми отммъкнали три банкноти по хиляда франка, бележник със записки, две или три писма. Ако на тръгване от Париж не бях предпазливо затъкнал паспорта и малко резерва от пари в задния джоб на панталона си, щях да вляза в Белград без документ за самоличност и без стотинка!

Банална история, която можеше да ми се случи навсякъде... Естествено! И се смеех сам на себе си три часа по-късно, докато я разказвах на нашия любезен и изискан консул. За голямо мое учудване тя изобщо не му се стори забавна – дотолкова, че след като настоятелно ме помоли да се оплача незабавно на белградския полицейски началник, аз си помислих дали портфейлът ми не е

тръгнал по съвсем друг път от този, за който първоначално си помислих...

В такъв случай въпреки моите крадци са останали излъгани, тъй като единствените документи, които биха могли да ги заинтересуват със своето съдържание или с имената и титлите на подписаните ги лица, в момента бяха разпръснати, разкъсани на микроскопични късчета, по храстите и насипа край железницата Загреб – Брод.

„Не дръжте у себе си нищо, което би могло да компрометира някого! Унищожете всичко“ – ми препоръчаха хърватските представители, с които се срещнах в Загреб.

Бях се вслушал в съвета им.

По молба на нашия консул, който, изглежда, много гържеше на това, след обяд отидох в управлението на полицията, за да подам съответната жалба. Приеха ме много добре и изрично ме увериха, че арестуването на виновните е въпрос на часове.

На слизане бях изненадан.

На първия етаж при влизане в коридора, водещ до кабинета на управителя, почти се сблъсках с единия от господарята от гарата. Като ме забележа, той се обърна и изчезна като мираж в един друг коридор.

В Министерския съвет директорът на Бюрото по печата, който беше известен по телефона за инцидента от нашия консул, не скри притеснението си.

„Отправили сте жалба до г-н директора на полицията? По указание на г-н консула на Франция? Чудесно! Отлична идея! Можете да бъдете уверен, че ще бъде извършена бърза проверка.“

Няма нужда да ми го казва! Зная!

„Направили са ви класическия номер – ми заяви няколко часа по-късно временно управляващият на една приятелска легация, където прекарвах вечерта. – Така е! От три години насам, откакто тук властва диктатурата, са стигнали дотам! И с мен направиха същото... Абсолютно същият сценарий. Те са научили, че сте се срещали в Париж, преди да тръгнете, с хърватски изгнаници и македонски пропагандатори, безпокоят се от срещата ви с г-р Трумбич в Загреб и разчитат да открият в джобовете ви полезна информация за репресивната им политика. Не можете да си представите в каква атмосфера на доносничество, подозрителност и произвол живеем

тук. Маринкович усъвършенства методите на Живкович, като ги облече в привидно законна форма. Съркич и Лазич ги доусъвършенстваха. Много внимавайте с кореспонденцията, приятелю, ако не минава по дипломатическия канал!”

Не минаваше по този канал, защото нямаше какво да крия, но получените писма – тези, които стигнаха до мен, бяха в жалък вид. Полицаяте, натоварени да отварят писмата в Централната белградска поща и да ги затварят след прочитане, очевидно имат нужда от по-добра подготовка... Много са несръчни!

„Не се оплаквайте! – каза ми един млад гръцки журналист, в чиято компанията обядвахме онзи ден заедно с френски колега в ресторант „Сръбски крал“ съвсем в дъното на залата, за да може всички недискретни уши да бъдат пред погледа ни. – Вие поне получавате писмата си. Половината от моите остават недоставени – тези, които изпращам, и онези, които ми изпращат!”

„Така е – добавя моят белградски колега, – а ако протестируете, двамата агенти от сигурността още същата вечер ви връчват заповед за експулсиране от страната...”

С диктатурата се бях сблъскал още предната година – открита и брутална, изпълваща гарите с въоръжени патрули, а улиците на Белград, Загреб, Сараево и Ниш – с полицаи и стражари, които караха хората да се легитимират дори на пристана за Земун и действаха както им е угодно, подобно на своя шеф. Тази година тя си е спретнала нов тоалет, ако мога така да кажа. Сградата е останала същата, но фасадите са прясно варосани.

„Никакви обяснения! Изметете ми тази сган!” – казваше Живкович и палките на неговите копои чупеха ръце и крака. По негово време всеки затвор беше болница...

„Удрийте, но само в името на закона!” – зовеше наследникът му Маринкович, който беше дипломат, а когато крал Александър назначи за министър на вътрешните работи областния на Скопие Жика Лазич за награда, че е пречупил Македония, диктатурата съчета двата метода и накара да обвият гугмените палки с кадифе... Казват дори, че така по-сполучливо пребиват хората...

Нищо не е променено в Югославия, абсолютно нищо, откакто диктатурата стовари железния си юмрук върху населението... Може би имаше малко повече дискретност при управлението на Маринко-

вич, при военната и полицейска окупация на гарите, контрола по железниците, по пътищата и в хотелите; но тази измамна привидност, която си беше само привидност, изчезна заедно с Маринкович. Днес броят на полицаите е удвоен, този на съдебните преследвания за заговор срещу сигурността на държавата – утроен; шпионите са навсякъде и подхранват с нови жертви безмилостната репресия. Подозрителността, безпокойството и ужасът от преследването тровят живота на всички, а диктатурата, откакто прикри своята униформа под парламентарен параван, вдъхва повече омраза и страх от всякога... В Панчево, малко преди Белград, видях как един стражар удари два шамара на един селянин, а той го възнагради с раболепна усмивка.

„Да премахнем диктатурата ли? Да се върнем към нормален политически живот? – отвърна ми г-р Трумбич в Загреб в края на нашия разговор. – Прекалено късно! Зарът е хвърлен... Великосръбският режим е навлязъл в порочния кръг и не може да се върне назад... Каквото и да прави, макар сам да вижда опасността, той е принуден под заплахата от пълен крах непрекъснато да засилва репресиите, за да потиска растящата съпротива, която те предизвикват... Колко време ще трае това? Шест месеца? Една година? Повече? По-малко? Никой не може да каже!... Едно нещо е сигурно: това не може да трае вечно...“

Това, което мисли г-р Трумбич – безмилостен противник на великосръбската диктатура, се споделя от всички югославяни от Хърватия, Словения, Македония и Банат.

А югославяните от Сърбия, сънародниците на диктаторите – университетски преподаватели, едри буржоа и делови хора, та дори и много високопоставени функционери на диктатурата (които от няколко месеца усещат, че постройката се клати и бързат да се възползват от възможността да преведат авоарите си в чужбина) – всички сърби, с които разговарях по време на проучването си, без изключение, мислят същото...

„Всичко, което сте научили, за съжаление, е вярно! – призна функционер, ползващ се с абсолютното доверие на белградското правителство, чието име не мога да цитирам по обясними причини... – В случай че утре кралят възстанови Конституцията и свика парламент, избран с общо гласоподаване, никой от онези, които не престанаха да се борят срещу нас – нито хървати, нито словенци, нито някоя от

старите сръбски партии – не би приел да прости за действията на диктатурата, още по-малко да сътрудничи с нейните хора!... Не биха простили дори и на нас, които не правим нищо друго, освен да изпълняваме заповедите на нашите началници... Те дори не крият, че ако някой ден отново вземат властта, не биха признали дори дълговете, които сме сключили с Франция след 6 януари 1929 г. По този въпрос нашите радикали и демократи мислят точно като хърватските автономисти или българите от Южна Сърбия. Между тези хора и нас в момента се води битка на живот и смърт! По този въпрос, господине, не трябва да се хранят никакви илюзии и ние не правим това! Но бъдете спокойни – няма да им се оставим така лесно... Нашият крал, слава богу, не е като Алфонсо XIII⁵¹!”

Казаното от този висш сръбски функционер, който същевременно ме помоли да го посъветвам къде да вложи парите си във Франция, за да ги спаси от обезценяване, бе потвърдено от всички чужденци в Югославия, чиято длъжност е да наблюдават, проверяват и да се информират, които приеха да отговорят на моите въпроси срещу задължението да запазя името им в тайна.

Те бяха единодушни.

„Да се сложи край на незаконния режим, установен от крал Александър преди четири години? Вече е невъзможно... Да се направи това, би било все едно да се отбие капакът на котел под високо налягане – би се получила експлозия! Да се намали постепенно температурата, тоест – да бъдат възстановени малко по малко правата и свободите, отнети изведнъж от югославските народни маси? Също невъзможно! И да иска, кралят вече не може да го постигне... Всяка отстъпка от негова страна би била изтълкувана от противниците му като признание за безпомощност и би ускорила катастрофата, която той би искал да избегне... Той е осъден да върви напред, без да спира, без почивка, докрай...”

Какво да се прави? Той заложи короната си и вероятно вече я е загубил. Жалко, защото не му липсват качества. Той е смел, безкрайно по-образован и интелигентен от обкръжението си и има амбицията да остави добро име в историята... Но направи голяма грешка! Когато си крал, и особено когато упражняваш абсолютната власт

---

⁵¹ Испански крал (1886 – 1931), абдикирал след победата на републиканците – бел.прев.

след преврат, не можеш да си позволиш да си затваряш очите пред реалностите! Д-р Трумбич и хърватските му приятели са отпразвили пред вас гневни думи към Сърбия, но са казали истината – вече е твърде късно!

Диктаторският режим и заедно с него, по вина на крал Александър, династията Караджорджевичи са изправени пред дилема – или временно оцеляване чрез полицейско смазване на националистическите опозиции, дори военна диверсия, или революционно решение, белязано с крах на монархията и разпадане на Югославия. Пробвъзгласяването на републиката в Белград, та дори и ограничени революционни смутове в столицата биха дали сигнал в Македония и Хърватия за кървави въстания, чието овладяване би било невъзможно. Още повече, че предпазната мярка, взета от сърбите – съсредоточаване на хърватските набори в македонските гарнизони, би се обърнала срещу тях. И вие като мен сте наясно, че днес хърватските и македонските революционни организации са единни срещу сърбите. В случай на антидинастични прояви в Белград хърватските войски в Македония биха се включили на страната на българите.

В първия случай – който е най-вероятен – военните действия, предприети от сръбската диктатура за отклоняване на вниманието, естествено биха били насочени срещу България. Претекстът ви е добре известен – от три месеца насам сръбските официози се стараят да подготвят европейското, и особено френското, обществено мнение – да се сложи край на дейността на македонските революционни организации, установили се на българска територия.

„Обикновена полицейска операция!“ – казват тукашните хора, когато се повдига този въпрос.⁵²

Тази полицейска операция в деня, когато се проведе – и това насмалко да се случи преди шест месеца – ще предизвика със сигурност намесата на Италия, противодействие от страна на Франция и постепенно пожарът ще обхване цяла Европа... Събитията от 1914 г. ще се повторят!

Великосръбската партия – същата, която предизвика диктатурата и която води краля за нос, е склонна да изиграе тази карта

---

⁵² Пасажът, започващ с кражбата на портфейла, не фигурира в английския превод от 1935 г. – бел.ред.

възможно най-скоро, още повече, че тя е убедена, че една война срещу Италия незабавно ще възстанови единството между сърби и хървати, тъй като последните изпитват вековна омраза спрямо италианците... Прибавете към това, че официалните югославски среди са убедени, че тяхната страна ще излезе от конфликта, покритата с безпрецедентна военна слава и повече от двойно по-голяма територия и мощ.

И това е решаващ аргумент според тях, за да подпалят отново Европа.

Възможно е сметките им да са правилни. Много по-вероятно е те да са погрешни.

Нищо ново няма да чуете, ако ви кажа, че Югославия, откакто се управлява от великосръбската диктатура, безпокои и пречи на всички свои съседи, включително и на съюзниците си. С внушението на Мустафа Кемал⁵³ и Венизелос⁵⁴, които добре знаят, че нова сръбска победа – било срещу българите, било срещу италианците – би означавала загуба на Цариград за турците и на Солун и бреговете на Егейско море за Гърция, срещу Югославия се създадоха странни помирявания и съглашения. Прави са хората тук, когато твърдят, че са заобиколени от неприятели. Това е така, и то по тяхна вина! Поддържат ги само чехите... Но чехите никога не са стрували много като войници. В дни на опасност сръбската диктатура не може да разчита на никого, освен на Франция. Вярно е, че тежестта на вашата страна се равнява на всички останали, взети заедно...

Днешното югославско ръководство го знае много добре и преценява, че с ваша помощ победата му е сигурна, и когато сметне, че е настъпил моментът, не би се поколебало да рискува да влезе във война, за да предотврати революцията... Така поне мисля аз."

Аз също...

В деня, когато един от хората, които най-добре познават не само Югославия и сегашните ѝ господари, но и съседните страни, излагаше пред мен това, което споделих по-горе – в сграда, разположена

---

⁵³ Мустафа Кемал Ататюрк (1881 – 1938) – основател на Република Турция, неин министър-председател (1920 – 1921) и президент (1923 – 1938) – бел.рег.

⁵⁴ Елевтериос Венизелос (1864 – 1936) – гръцки политик, 8 пъти министър-председател на страната – бел.рег.

съвсем наблизо до кралския дворец – трудно ми беше да приема, че нещата в Белград са стигнали дотам. Знаех, че събеседникът ми е стар франкофил и искрен почитател на Югославия. Няколко месеца по-рано, през предишното си пътуване из Балканите, сам бях събрал в официалните среди изключително опасни заявления, които току-що потвърди моят домакин, с пълното одобрение на половин дузина лица, с които прекарвах вечерта...

Но знаех също – което може би те не знаеха – че на два пъти, през септември 1931 г. и декември същата година, югославското правителство беше получило от Париж повелителни съвети за по-голяма умереност, изразени в категорична форма по повод неговите съобщения, в които то настояваше, че е изправено пред необходимостта да реагира енергично срещу София. Второто от тези напомняния – г-н Маринкович трудно би възразил по въпроса – бе отправено в Женева, в хотел „Де Берг“, и сърдечният му тон бе подплатен с твърдост, която не подлежеше на обсъждане. И то не помогна.

По време на пътуването си до Париж, което се наложи да направи в края на декември 1931 г., за да изглади един досаден инцидент, крал Александър можа да си даде сметка до каква степен френските политически среди са обезпокоени от агресивността, проявявана от Белград спрямо София, и единодушно я осъждат...

Тогава всички повярвахме, че опасността е отстранена, поне временно...

Няколко часа по-късно ми бе отредено да науча от устата на един от най-влиятелните членове на великосръбската партия, че рискът от война е по-реален от всякога. Той ми съобщи такива подробности за плановете на кликата, която държи в ръцете си лостовете на управлението в Югославия, че и най-големите опасения изглеждаха оправдани...

„Другата евентуалност – продължи моят домакин – от която Югославия не би могла да избяга, в случай че управниците ѝ в последния момент отстъпят пред отговорността да предизвикат нов европейски сблъсък, би била революцията. Тази евентуалност според мен е абсолютно нереална. За да успее, тя предполага съвсем неправдоподобно съглашение между висши военни командири и опозиционните групи на социалистите и демократите. В случай че успее, това би било съпроводено от изключително тежки социални стълкнове-